
**ФОРМУВАННЯ КОМПЛЕКСНОГО
БАЧЕННЯ ТА РЕКОМЕНДАЦІЙ
ОРГАНАМ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ
ЩОДО ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ОКУПАЦІЇ
ТА ВИКЛИКІВ У ПРОЦЕСІ РЕІНТЕГРАЦІЇ
ТОТ АР КРИМ ТА м. СЕВАСТОПОЛЯ
У РЕЛІГІЙНОМУ НАПРЯМКУ**

*Андрій Іванець, Олександр Саган,
Андрій Смирнов, Руслан Халіков*

1. Історична довідка.

Стан державно-церковних відносин (до 2014 року)

На 1 січня 1991 р. в Криму нараховувалося 86 релігійних організацій. Проте розпад СРСР та різка зміна ставлення до релігії в суспільстві не оминула і півострів. Тут процес релігійного відродження супроводжувався швидким зростанням релігійних громад, мережі культових установ, формуванням прошарку духовенства, розширенням взаємодії з релігійним закордонними центрами тощо.

Тому вже на початок 1997 р. в АРК діяло 665 релігійних громад (православних – 39,0%, ісламських – 33,0%, протестантських – 22,0%, римо-католицьких – 1,6%, громад східних релігій – 1,5%, інших – 2,9%). Їх питома вага у загальноукраїнському масиві становила 3,3%.

Темпи приросту нових релігійних організацій в Криму до 2014 року становили майже сто одиниць щороку. На початок 2004 р. загальна кількість релігійних організацій становила 1329 одиниці (4,3% від загальної чисельності релігійних інституцій в Україні). А вже через 10 років, на початок 2014 р., в Криму (без

м. Севастополь) діяло 2083 релігійні організації різних типів (50 конфесій і деномінацій), що становило 5,6 % від їх загальної кількості в Україні. Із них зі статусом юридичної особи діяло 1409 та ще 674 релігійні громади користувалися правом релігійної діяльності без державної реєстрації. У м. Севастополь знаходилося загалом ще 137 релігійних організацій. Тобто у підсумку ми можемо говорити про 2220 релігійних організацій у Криму та у м. Севастополь, які діяли на початку 2014 року.

Серед релігійних напрямів домінуюче становище займали православ'я, іслам і протестантизм (відповідно 42,7 %, 29 % і 20 %). Це якщо не брати до уваги громади, які не мають статусу юридичної особи. Із врахуванням цих громад іслам вийшов би в лідери на півострові. Адже 575 громад Духовного управління мусульман Криму (ДУМК) та близько 30 громад євангельських християн діяли без реєстрації. Деяко інша ситуація була у Севастополі, де найбільш поширеними були: православ'я – 53,3%; протестантизм – 27% та іслам – 5,8%.

У православному середовищі практично монопольним впливом користувалася УПЦ

Московського патріархату. Кримська єпархія УПЦ МП об'єднувала 519 громад і їх питома вага (38,5%) серед релігійних інституцій регіону залишалася стабільною впродовж багатьох років.

Мережа УПЦ КП та УАПЦ була представлена діяльністю відповідно 50 і 10 релігійних організацій (в УАПЦ практично всі громади не мали реєстрації і не мали постійних священників). У 1992–2014 роках ці інституції не отримали жодного дозволу на будівництво храмів на території автономної республіки. Водночас УПЦ МП отримала за цей же період 50 дозволів. Поява храмів УПЦ КП при цілковитому бойкоті з боку місцевої адміністрації (що може розглядатися як взірць релігійної дискримінації), відбувалася за громадського та державного сприяння: на території військових частин, інших територіях національної юрисдикції, а також тих територіях, що перебували у приватній власності, коли власники передавали її в користування релігійній громаді з доброї волі. Таким чином до 2014 р. УПЦ КП мала всього 12 храмів та пристосованих приміщень для проведення богослужінь, УАПЦ – жодного приміщення (богослужіння там проводилися на квартирах). Місцеві єпархії УПЦ МП мали у своєму розпорядженні 415 культових споруд.

Представники УПЦ МП всіляко блокували участь кліриків УПЦ КП та УАПЦ у заходах місцевого самоврядування та регіональних органів влади. Навіть були спроби перешкоджати участі кліриків цих церков в урочистостях, присвячених державним святам. Це ж можна сказати і про представленість УПЦ КП та УАПЦ у державних чи муніципальних ЗМІ півострова – згадки про ці церкви проводилися переважно для їх критики чи дискредитації.

Щодо ситуації в ісламському середовищі, то станом на момент незаконної окупації АР Крим та м. Севастополя російськими військами, на території півострова було зареєстровано чи, радше, перереєстровано 1015 мусульманських релігійних організацій. Це складало приблизно 46% від загальної довоєнної кількості релігійних організацій у регіоні (2220 релігійні організації, разом із м. Севастополь).

Найбільшим та найдавнішим об'єднанням було Духовне управління мусульман Криму (далі – ДУМК; з 2014 р. співпрацює з державою-окупантом), яке з грудня 1999 р. очолює Еміралі Аблаєв. Окрім цього напряму, з грудня 2010 р. у Криму почав активно діяти альтернативний Духовний центр мусульман Криму (ДЦМК), який експерти пов'язують із Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ), яке очолює Ахмед Тамім. Очільником ДЦМК став Ридван Велієв, наблизений до А.Таміма. Між ДУМК та ДЦМК почалася активна конкуренція, яка подеколи переходила навіть у силовий формат.

Вже після окупації півострова відносини між ДУМК та ДЦМК досягли вищої точки ескалації. Зокрема, у вересні 2014 року керівництво ДУМК звинуватило Таврійський муфтіят, що виник на основі ДЦМК, у рейдерському захопленні мечеті «Джума-джамі» в м. Євпаторія. Власне, про створення Таврійського муфтіяту стало відомо лише 22 серпня 2014 року. Тому чимало експертів тоді висловлювали припущення, що головна мета створення цього управління полягала в тому, щоб створити противагу ДУМК.

Відповідно, на випадок якби муфтії ДУМК Е.Аблаєв відмовився йти на співпрацю із російською владою, підконтрольні йому релігійні

організації поступово у той чи інший спосіб перевели б під управління Таврійського муфтіяту на чолі з Русланом Саїтвалієвим. Утім, оскільки ДУМК зрештою пішло на співпрацю, Таврійський муфтіят так і залишився нечисельним управлінням, хоча і не був розгромлений, як це сталося, наприклад, із наближеними до ДУМУ мусульманськими організаціями в ОРДЛО.

Окрім двох найбільш активних конкуруючих релігійних управлінь, на території АР Крим діяли й інші чисельні мусульманські організації. Зокрема Хізб ут-Тахрір. На теренах РФ ця організація була заборонена як «екстремістська» та «терористична» ще 14 лютого 2003 року відповідним рішенням Верховного суду РФ. Натомість в Україні громади цього напрямку вільно діяли до окупації Криму. Власне, саме приналежність (реальна чи сфабрикована) до Хізб ут-Тахрір стала приводом для переслідувань переважної більшості кримськотатарських активістів під час перебування АР Крим в окупації.

Окрім Хізб ут-Тахрір, на території АР Крим існували джамаати салафітів, суфіїв, шиїтів, послідовників Саїда Нурсі, Фетхуллага Гюлена та Сулеймана Хільмі Тунахана. Переважна більшість їх прихильників також зазнали репресій з боку російської влади після окупації півострова. Зокрема послідовники трьох останніх джамаатів отримують реальні тюремні терміни за приналежність до своїх релігійних напрямів. Натомість в українському правовому полі вони діяли і продовжують діяти цілком вільно, попри те, що деякі з них мають тимчасові конфлікти з турецькою владою.

Релігійна складова також відчутно простежувалася в діяльності кримськотатарських органів самоврядування і політичних організацій.

Зокрема проукраїнського Меджлісу кримськотатарського народу та проросійської організації «Міллі Фірка». Остання після окупації відверто підтримала російську владу, а її очільник Васві Абдураїмов неодноразово публічно заявляв, що лише в російському правовому полі кримські татари зможуть реалізувати свої національні права.

Натомість Меджліс не підтримав окупацію, його лідери були ув'язнені чи витиснені з півострова. У 2016 році російська влада проголосила Меджліс «екстремістською організацією» – це зробив спочатку «Верховний суд Криму», а згодом і Верховний суд РФ. Міжнародний суд ООН 19 квітня 2017 р. на вимогу України зобов'язав РФ відновити роботу Меджлісу кримськотатарського народу, втім держава-окупант всупереч міжнародному праву і досі не виконала цього наказу.

До окупації Криму у Сімферополі діяв Ісламський культурний центр ВАГО «Альраїд». За його підтримки було збудовано кілька мечетей, здійснено низку гуманітарних проєктів. Проте російська влада очікувано згорнула діяльність цього центру.

До особливостей міжконфесійних відносин у Криму слід віднести функціонування із 1992 року Міжконфесійної ради Криму «Мир – дар Божий», створеної за ініціативи Сімферопольської і Кримської єпархії УПЦ МП. До її складу увійшли представники: Сімферопольської і Кримської єпархії УПЦ МП; Духовного управління мусульман Криму; Вірменської Апостольської Церкви; громади прогресивного юдаїзму Криму; Римо-Католицької церкви; Німецької євангелічної лютеранської церкви; євангельських християн-баптистів; Церкви адвентистів 7-го дня; Духовного управління релігійних громад караїмів України.

Співголовами ради були митрополит Сімферопольський і Кримський УПЦ МП Лазар Швець та голова Духовного управління мусульман Криму Еміралі Аблаєв. Секретарем – довірена особа митрополита, секретар Сімферопольської і Кримської єпархії УПЦ МП.

Той факт, що цю раду фактично контролював проросійський митрополит, нівелював конструктивний характер її діяльності. Прокраїнські церкви та релігійні організації не мали шансу (а найчастіше – бажання) ставати членами цієї ради.

Безпосередньо питаннями державно-церковних відносин в Криму (державним органом України у справах релігій) займався Республіканський комітет АРК у справах релігій (після розформування Республіканського комітету у справах національностей та релігій Міністерства культури АР Крим). Зазначимо, що Рескомнацрелігій був більш логічним держорганом, аніж Рескомрелігій, оскільки деякі із релігійних напрямків фактично невіддільні від етнічної складової, є етно-конфесійними утвореннями. Наприклад, караїми чи кримчаки.

Окрім цих релігійних організацій, у деяких містах Криму діяли громади Української єпархії Вірменської апостольської церкви. Зокрема у Ялті, Феодосії та Євпаторії є вірменські традиційні християнські пам'ятки – хачкари. Не можна обминути увагою й діяльність в Криму іудейських громад – ця національно-релігійна течія на теренах сучасної України з'явилася саме в Криму та північному Причорномор'ї. Іудаїзм сповідував 1% населення півострова до його окупації.

ВИСНОВКИ:

1. Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії

в Україні та його складова частина у Криму (Рескомнацрелігій), не мали засобів та можливостей суттєво вплинути на сферу державно-церковних відносин на півострові. Зважаючи на проросійські настрої жителів і намагання політичних лідерів підігравати цим настроєм, тут домінувала УПЦ МП із її провідною ідеологічною платформою «руського світу».

2. Проукраїнські християнські церкви (УПЦ Київського патріархату, УАПЦ, УГКЦ, Українська церква християн віри євангельської тощо), як і окремі ісламські чи іудейські релігійні організації (ДУМУ «Умма», прогресивні іудеї) навіть до окупації вважалися в Криму «нетрадиційними». Вони часто не отримували державної підтримки навіть у питаннях інформаційної політики, сприяння отриманню нерухомості тощо. Відтак розвиток цих церков та релігійних організацій залежав переважно від ініціативності та наполегливості кліриків, їх вмінню протистояти проросійським наративам.

3. Домінуючі осередки УПЦ МП були провідниками шовіністичних ідей РФ («триєдиної Русі», «святої Русі» тощо). Проте це не викликало несприйняття чи заперечення ні в органах влади, ні у представників спецслужб. Така реакція стимулювала очільника єпархії УПЦ МП нав'язувати владі моделі ставлення до тих чи інших церков і релігійних напрямів, а також створювати і очолювати міжконфесійні ради, проводити нав'язування населенню проросійської ідеології, корумпувати більш дрібні релігійні напрями.

4. Зусилля Служби безпеки України у Криму, інших силових інституцій були зосереджені переважно на «боротьбі» проти «екстремістських мусульманських організацій» чи «право

радикальних українсько-націоналістичних» течій. Передусім йдеться про прихильників Хізб ут-Тахрір чи вірян інших джамаатів (салафітів, суфіїв, шиїтів та ін.), або ж міфічних «бандерівців», яких окормляли УПЦ КП чи УАПЦ (ПЦУ) або УГКЦ.

2. Релігійна сфера та державно-церковні відносини у Криму після окупації (2014–2023 рр.)

Російська збройна агресія істотно позначилася на ситуації із дотриманням прав релігійних організацій та віруючих на тимчасово окупованих територіях, зокрема в Криму. Останній фактично перетворився на простір релігійної несвободи. Адже російські загарбники вдалися до запровадження у підконтрольних їм регіонах ерзацу моделі державно-конфесійних відносин, притаманної Російській Федерації. А тут межі релігійної свободи визначаються мірою готовності віросповідних спільнот співпрацювати з путінським режимом та/або публічною демонстрацією своєї лояльності до нього.

На тимчасово окупованих українських територіях політика у релігійній сфері здійснюється за російським сценарієм із утисками та знищенням релігійних свобод. Відтак свобода совісті та свобода релігійної діяльності серйозно обмежені. Масштабність та інтенсивність переслідувань за релігійною ознакою, які були зафіксовані правозахисниками, вказують на те, що на тимчасово окупованих територіях мають місце злочини проти людяності відповідно до визначення міжнародного гуманітарного права. Значна кількість релігійних громад, зокрема Кримської єпархії ПЦУ, громад УАПЦ, окремих громад УГКЦ та

протестантських течій, припинили своє існування, а свобода думки, совісті та віросповідання відсутні як явище.

Можна стверджувати, що окупація військами Російської Федерації Криму стала викликом всій сучасній системі захисту прав людини. Адже всі сфери життя людей, де були будь-які згадки про українську культуру, зазнали переслідування. Російське законодавство принесло на окуповані території туж нетерпимість до інакодумання та до інших, відмінних від московського православ'я, конфесій, яка існувала та існує на власній території окупантів. Ця політика зачепила не лише проукраїнські православні церкви та УГКЦ, але й багато інших релігійних напрямків. Окупаційна влада в Криму, як і на території власне РФ, системно порушує норми міжнародного права.

За даними уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, російська окупаційна влада у Криму станом на серпень 2023 р. порушила понад 100 кримінальних справ, пов'язаних з віросповіданням. Із них 17 – проти представників громад Свідків Єгови (це віросповідання переслідується на території РФ) (<https://ua.korrespondent.net/ukraine/4616994-rf-prodovzhuie-represii-za-relihiinoui-oznakoui-v-krymu-ombudsmen>). Таким чином, російська влада продовжує ігнорувати резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 74/168 від 18.12.2019, в якій міжнародна спільнота закликає РФ забезпечити свободу віросповідання й релігії без будь-якої дискримінації.

Від початку російської воєнної інтервенції на півострів Крим українські церкви і релігійні громади стали мішенями для цілеспрямованих утисків їхньої діяльності. Російська влада встановила вимогу обов'язкової перереєстрації релігійних організацій та об'єктів

релігійного значення в Криму, примус до переходу в громадянство Росії, контроль за випуском та розповсюдженням релігійної літератури, спеціальні правила здійснення місіонерської діяльності тощо.

Окупація Криму в 2014 році мала критичні наслідки для релігійної свободи та релігійного розмаїття. Згідно з офіційними даними, до окупації на Кримському півострові діяли щонайменше 2220 релігійних організацій, які представляли близько 50 релігійних напрямків. Натомість станом вже на кінець 2020 року окупаційна влада повідомляла про 907 релігійних організацій, які представляли близько 20 деномінацій. Таким чином, як кількість релігійних організацій, так і кількість деномінацій, які вони представляють, зменшилася у понад двічі.

1.1. Ситуація з православними громадами під час окупації Криму

Православна церква України (до 2019 року – УПЦ Київського патріархату та Українська автокефальна православна церква)

На окупованих РФ українських територіях найбільш упереджене ставлення до Православної Церкви України (далі – ПЦУ, до 2019 року це були дві церкви – УПЦ Київського патріархату та Українська автокефальна православна церква). Місцеві пропагандисти, які працюють із релігійною тематикою, як і раніше, незважаючи на визнання та отримання Томосу, позиціонують ПЦУ як «розкольницьку прозахідну структуру», котра нібито пов'язана з міфічними «радикальними націоналістичними колами» та «київською хунтою». Додатковим аргументом для тиску є стійке позиціонування

ПЦУ, а саме – небажання здійснювати переєстрацію згідно російського окупаційного законодавства.

З усіх зафіксованих випадків гонінь на релігійні організації, 34% стосувалися саме об'єднань, послідовників та кліру ПЦУ (Див. дослідження «Релігійна окупація: утиски Української православної церкви Київського патріархату в Криму» / <https://www.helsinki.org.ua/articles/relihijna-okupatsiya-utysky-ukrajinskoji-pravoslavnoji-tserkvy-kyjivskoho-patriarhatu-v-krimu/>). Апогеєм тиску на цю Церкву стало силове захоплення у травні 2023 р. російськими спецслужбами кафедрального собору святих рівноапостольних Володимира та Ольги у Сімферополі. Митрополит Кримський і Сімферопольський ПЦУ Климент назвав такий крок актом геноциду, оскільки храм протягом усіх років окупації залишався єдиним осердям українства на Кримському півострові.

Окупаційна політика утисків і переслідувань вірян Кримської єпархії ПЦУ призвела до істотного скорочення її інституційної мережі. Зокрема, як вже зазначалося, станом на початок 2014 року Кримська єпархія УПЦ КП нараховувала у своєму складі 46 парафій, 3 православні братства та місії, 1 чоловічий монастир. У штаті нараховувалося 14 священнослужителів. При цьому 26 громад мали постійні приміщення для богослужінь (у більшості – приватні споруди, надані місцевими підприємцями), а в управлінні Кримської єпархії перебувало 6 земельних ділянок загальною площею 4 га. В активі УАПЦ було біля 10 громад, які не мали культових приміщень, та кілька священників на не постійній основі.

У 1992–2014 роках УПЦ КП та УАПЦ не отримали жодного дозволу органів місцевого

управління на будівництво своїх храмів. А три зведені в цей час церкви УПЦ КП знаходилися на території військових частин Збройних Сил України. Для порівняння – УПЦ МП у цей період отримала 50 таких дозволів на будівництво своїх храмів. Лише у м. Севастополь у них нараховувалося 47 культових споруд, у тому числі 4 із них були новобудовами.

Вже за перший рік окупації була припинена діяльність 39 із 46 парафій УПЦ КП та практично всіх громад УАПЦ. Парафії також позбавлялися культових приміщень – їх або відбирали силою (наприклад – у Севастополі, Сімферополі, у с. Перевальне тощо), або конфіскували на користь УПЦ МП на підставі того, що власники споруд, що використовувалися для богослужінь, покинули територію Криму (випадки у Саках, Красноперекіпську, Керчі та ін., <https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2016/04/KBP-Relyhyoznaya-okkupatsyya.pdf>)

На початок 2022 року у складі єпархії ПЦУ нараховувалося 7 парафій та 4 священнослужителі. Станом на жовтень 2023 року в Криму залишилося формально діючими всього 3–4 громади ПЦУ, діяльність яких є фактично паралізованою. Отже, таке суттєве зменшення проукраїнських православних громад красномовно свідчить, наскільки згубними виявилися для ПЦУ наслідки терору й дискримінації окупаційної прокремлівської адміністрації.

Зазначимо, що Кримська єпархія ПЦУ є єдиною релігійною організацією, яка знехтувала необхідністю проходження перереєстрації, як цього вимагає окупаційна влада РФ. Внаслідок цього ця церква знаходиться в «сірій зоні», тобто фактично «не існує» для окупаційних влади Криму, а тому позбавлена навіть можливості проводити богослужіння.

З іншого боку – ця позиція кліриків та вірян ПЦУ у Криму стала одним із символів ненавільницького опору окупації.

УПЦ Московського патріархату, з червня 2022 р. – Російська ПЦ

Зовсім іншу, протилежну ситуацію спостерегаємо щодо діяльності УПЦ МП на території Криму. Зазначимо, що з початку 90-х років минулого століття тут діяла одна єпархія – Сімферопольсько-Кримська. Її очолював авторитетний митрополит, постійний член Синоду УПЦ МП (з 2012 р.) Лазар Швець. У 2008 році із цієї єпархії було відділено сім районів у північній частині Кримського півострова і створено нову Джанкойську єпархію. У грудні 2012 року на сході півострова відділено два райони і створено Феодосійсько-Керченську єпархію. До початку окупації УПЦ МП у Криму налічувалося 535 релігійних організацій, у тому числі 6 монастирів та один духовний навчальний заклад.

У 2014 році єпархії УПЦ МП у Криму не лише пішли на співпрацю з окупаційним режимом, а й часто активно сприяли його встановленню. Зокрема, деякі кримські православні храми під час проведення операції РФ із окупації півострова, надавали притулок співробітникам російських спецслужб, які часто перебували під виглядом «паломників». Власне й сама спецоперація із захоплення Криму велася під прикриттям «паломницької діяльності», яку проводили диверсанти.

Наприклад, І. Стрелков-Гіркін (https://zn.ua/UKRAINE/rukovoditel-terroristov-girkin-vel-razveddeyatelnost-pod-patronatom-russkoj-pravoslavnoy-cerkvi-145305_.html).

Після окупації Росією Криму, Сімферопольська і Кримська єпархія УПЦ МП отримала

у своє розпорядження два захоплені храми УПЦ Київського патріархату, розташовані на територіях військових частин ЗСУ в Севастополі та Сімферопольському районі. У всіх трьох єпархіях УПЦ МП були створені відділи для співпраці з окупаційними силовими та військовими структурами. До того ж, клірики єпархій беруть участь у вихованні кримських дітей та молоді в дусі «громадян російського отчєства», у тому числі й із залученням мілітарного аспекту. Відомі також непоодинокі випадки освячення православними кліриками УПЦ МП зброї, аж до благословення й освячення російських зенітних ракетних систем великої і середньої дальності тощо. Наприклад, 14 січня 2017 року митрополит Феодосійський і Керченський Платон освятив комплекс С-400 «Тріумф», що був розгорнутий у Феодосії.

Із 2022 р. єпархіям УПЦ МП в Криму було дедалі складніше розвиватися в «канонічному шпатажі» між Київською митрополією, якій вони підпорядковані «де-юре», та Московською патріархією, якій вони були підпорядковані «де-факто». Згодом, вже на рівні інформаційних повідомлень від зазначених осередків, спостерігалася певна зміна не лише риторики, а й поведінкової моделі. Зокрема якщо раніше електронні ресурси єпархій і благочинь просто-таки рясніли деклараціями вірності російській владі та її регіональним маріонеткам і доказами фактів співпраці з окупаційним силовим і військовим контингентом, то в перші місяці з моменту повномасштабного вторгнення РФ до України, увага церковних ЗМІ концентрувалася переважно на соціальних, максимум – просвітницьких проектах.

Проте співпраця із окупантами не була зупинена. І після 24 лютого 2022 року кримські

структури УПЦ МП продовжували свою активну роботу з поширення «руського світу» та «патріотичного виховання» в дусі цієї ідеології дітей, юнацтва та молоді в регіоні. Посилювалася також співпраця з окупаційним військовим контингентом і «правоохоронними органами» у новому політичному контексті.

Приблизно з березня 2022 року Сімферопольська єпархія УПЦ МП започаткувала практику відправлення так званих «гуманітарних конвоїв» на ново окуповані території України. Ці конвої благословлялися митрополитом Лазарем. Відповідальним за їх формування й доставку був керівник військового відділу єпархії, протоієрей Димитрій Кротков, який займався подібними питаннями ще від початку російсько-української війни у 2014 році.

Священнослужителі кримських православних єпархій проводять регулярні збори «благодійної допомоги» для російських військовослужбовців, які беруть участь у війні проти України. Зокрема відправляють гуманітарні вантажі до шпиталів та військових частин російських окупантів. Проводиться й індивідуальна «патріотична» робота кліриків із військовими. Так, 28 червня 2022 року вікарний єпископ Бахчисарайський Калінік Чернишов, за благословення очільника Кримської митрополії митрополита Лазаря, відвідав філію № 2 військового шпиталю Міністерства оборони РФ у Сімферополі.

Там він подякував пораненим російським військовослужбовцям за їхні «подвиги» і запевнив їх, що РПЦ щодня «підносить посилені молитви за те, щоб запанував мир, та за вояків, що змагаються за свою вітчизну». При цьому єпископ Калінік подарував пораненим російським воякам ікони святителя Луки Кримського та «молитовники православного

воїна». Є достатньо неспростовних фактів того, що клірики Кримської митрополії беруть участь у поширенні російської пропаганди, сприяють мобілізації новобранців до російської армії, масово благословляють призовників на війну проти України.

На фоні цієї роботи не став особливою несподіванкою той факт, що на Соборі УПЦ МП у Феофанії (27.05.2022) митрополит Сімферопольський та Кримський Лазар висловив категоричну незгоду навіть із тим суто декларативним «розривом» із московським релігійним центром, який на словах було проголошено. Одразу після Собору кримські ієрархи звернулися до московського Синоду щодо прямого підпорядкування Московському патріарху.

Відповідь із Москви була практично «миттевою», якщо врахувати характер питання та його складність (необхідність хоча б формальних консультацій із Синодом в Україні, погодження тощо). Вже 7 червня 2022 року, відповідаючи на звернення кліриків Криму, Синод РПЦ своїм одностороннім рішенням створив на півострові Кримську митрополію та прийняв Феодосійську, Сімферопольську та Джанкойську єпархії УПЦ МП у безпосереднє канонічне та адміністративне підпорядкування патріарху Московському і Синоду. Очолив цю митрополію митрополит Лазар Швець.

Виведення кримських єпархій з-під юрисдикції УПЦ МП митрополита Онуфрія було здійснене, за аргументацією московського центру, виходячи із «необхідності збереження дієвого канонічного й адміністративного зв'язку з центральною церковною владою [у Москві]. А також для сприятливого перебігу церковного життя» у цих єпархіях, а також

враховуючи «практичну неможливість» їхнього регулярного сполучення з Київською митрополією УПЦ МП через повномасштабну війну РФ проти України. Протестів чи навіть оцінок цьому відкритому церковному рейдерству від керівництва УПЦ МП жодного разу так і не прозвучало.

Що особливо цікаво – майже дев'ять місяців після фактично офіційного виходу із УПЦ МП, митрополит Лазар Швець залишався постійним членом Синоду УПЦ МП. Таким чином, ми можемо говорити про пряме втручання у керування цією «нібито самостійною» УПЦ МП з боку Московського патріарха Кірілла. Це втручання було за посередництва безпосереднього підлеглого патріарха – митрополита Лазаря Швеця.

Лише зважаючи на гостру критику з боку громадськості, відображення згаданого факту у відповідній Експертизі ДЕСС і поширення цієї інформації у світі, 20 березня 2023 р. Синод УПЦ МП вивів митрополита Лазаря зі складу своїх постійних членів. Проте не тому, що він (за їх логікою витрактування рішень Собору УПЦ МП 27.05.2022), перейшов в іншу церкву, а у «зв'язку із неможливістю брати участь у засіданнях Священного синоду» УПЦ МП. Зазначимо, що максимально використавши цього ієрарха, Московська патріархія віддячила йому тим, що рішенням Синоду РПЦ від 11 жовтня 2023 року митрополита Лазаря відправлено «на спокій».

Окрім того, за активну колабораціоністську діяльність, митрополит Лазар потрапив до санкційного списку РНБО України (24.01.2023). Указом Президента України митрополит Лазар Швець був позбавлений громадянства України. У нього заблокували активи в Україні, унеможливили виведення капіталів за межі

України, його позбавлено державних нагород України тощо.

Новим очільником єпархії у Москві призначили митрополита Псковського і Порхівського Тихона Шевкунова, якого звільнили від управління Псковською митрополією. Митрополита Тихона вважають одним із найвпливовіших ієрархів у РПЦ і називають «духівником Путіна». Це призначення засвідчує нове бачення кремлівського керівництва, передусім світського, ролі Кримської митрополії в антиукраїнській пропаганді та у формуванні духовного простору у Криму, організації тут пропагандистської та реабілітаційної роботи серед поранених російських військових. З огляду на тісні зв'язки митрополита Тихона із владним і бізнесовим істеблішментом РФ його діяльність може зміцнювати позиції держави-окупанта в Криму загалом.

1.2. Ситуація в Ісламі

Одразу після окупації АР Крим російськими військами почалася робота з лідерами мусульманських організацій для того, щоб інтегрувати їх у російське релігійне і правове поле. Вже 2 березня 2014 р. Крим відвідав муфтії Республіки Татарстан Каміль Самігуллін. Пізніше, 27–29 березня цього ж року, Крим відвідала велика делегація Ради муфтіїв Росії, яку очолював її лідер – Равіль Гайнутдінов.

Відбувалися й візити інших релігійних діячів, які переконували кримських татар і представників Духовного управління мусульман Криму (ДУМК) в тому, що за російського правління ситуація буде розвиватися краще, ніж за українського. Що не буде нових депортацій, а РФ буде сприяти розвитку кримськотатарської мови й культури, і що російські татари завжди

готові підтримати кримських татар. Оскільки ці візити не призвели до бажаного результату, російська влада почала погрожувати ДУМК тим, що буде співпрацювати з ДЦМК (пізніше – Таврійський муфтіят). Зрештою, всі ці заходи допомогли «переконати» керівництво ДУМК піти на співпрацю з окупаційною адміністрацією. Зокрема, у 2022 р. «муфтії мусульман Криму» Е. Аблаєв заявив про підтримку російської агресії в Україні та мобілізації кримчан до армії держави-агресора. Того ж року він назвав Херсон «російським». У 2023 р. Аблаєву оголошено підозру за ч. 3 ст. 436-2 (виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників) та ч. 6 ст. 111-1 (колабораційна діяльність).

Кримські джамаати – Хізб ут-Тахрір, Нурджулар, Сулейманджилар – опинилися під репресіями. Цікаво, що вірні Сулейманджилар не були заборонені в РФ на той момент, на відміну від перших двох напрямів. Значна частина справ проти кримських татар пояснюється російською владою нібито їх причетністю до Хізб ут-Тахрір.

Станом на середину 2023 року російська влада тримала в ув'язненні понад 180 кримських татар. У тому числі здійснюється незаконна депортація ув'язнених за межі окупованого півострова на територію РФ, що порушує статті 49 і 76 IV Женевської конвенції.

Лише впродовж січня–вересня 2023 року до РФ депортували щонайменше 25 ув'язнених з Криму. Оскільки Меджліс кримськотатарського народу було визнано екстремістською організацією, це стало підставою посилення репресій проти нього і його членів. Організація «Міллі Фірка», яка від початку підтримала окупацію, згодом розчарувалася

в політиці російської влади. Про це свідчать інтерв'ю лідера партії та відповідні матеріали на офіційному сайті.

Зокрема, в статті, присвяченій річниці геноциду кримськотатарського народу (18 травня 2023 р.), редакція сайту Міллі Фірка написала: «...в Росії демократичного вибору всі вищеперераховані чудові постанови, закони та укази щодо кримськотатарського народу живуть лише на папері. Розпочатий у 1989–1991 роках процес відновлення прав народу, як був зупиненим у роки української юрисдикції, так і продовжує перебувати в заціпенінні при російській юрисдикції. Принципи ленінської національної політики та правосуб'єктності народів не визнаються та ігноруються» (<https://mysmart.click/gwc4g>).

1.3. Стан інших релігійних організацій. Зміна юридичних правил функціонування

Утисків зазнавали громади не лише ПЦУ та деяких ісламських течій. Адже, за винятком УПЦ МП, фактично всі інші конфесії, особливо україноцентричні, зазнали переслідувань, часткових конфіскацій майна й пережили процеси «витіснення» із півострова «неблагонадійних» кліриків. Особливо це стосується Української греко-католицької церкви (УГКЦ), протестантських течій, передусім – Свідків Єгови, а також представників новітніх релігійних течій.

Про ці факти неодноразово писали у своїх звітах правозахисні організації. Зокрема у звіті Держдепартаменту США про свободу віросповідання у світі за 2020 рік зазначається, що «Російська влада в окупованому Криму

продовжує переслідувати та залякувати релігійні конгрегації меншин, зокрема мусульман – кримських татар, свідків Єгови, членів Православної церкви України та духовенства». І станом на жовтень 2021 р. 69 жителів Криму залишалися за ґратами через причетність до мусульманської політичної організації «Хізб ут-Тахрір», яка не є забороненою у багатьох країнах, у тому числі й в Україні. «Утисків зазнають і представники Української греко-католицької церкви та інших конфесій. Чимало релігійних громад по суті витіснені з окупованого півострова шляхом запровадження нових вимог реєстрації.» (<https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3244343-okupanti-prodovzuut-religijni-utiski-u-krimu-derzdep.html>). За даними Європейської асоціації «Свідків Єгови», станом на жовтень 2023 р. кримінального переслідування зазнали вже 27 віруючих цієї конфесії на території Криму. Із них за свої релігійні переконання 12 осіб засудили до 6 і більше років колонії, двоє отримали умовні терміни.

Зазначимо, що релігійні організації в Криму були зобов'язані перереєструватися за російським законодавством. І хоча кілька разів переносився термін відповідної реєстрації, вже на початок 2016 року близько 400 релігійних організацій перереєструвалися. Інші припинили своє існування (як, наприклад, всі 22 громади Свідків Єгови) або вийшли із російського правового поля (ПЦУ).

Невиконання вимоги про перереєстрацію загрожує тим, що релігійні організації позбавляються права провадження своєї діяльності (укладати договори, відкривання рахунків у банках тощо) на території РФ та підлягають ліквідації. Сама процедура перереєстрації передбачала виконання однієї із вимог:

- входження до складу існуючої в Росії централізованої релігійної організації відповідного віросповідного спрямування;

- проходження державної релігієзнавчої експертизи у порядку, передбаченому наказом Мініюсту Росії № 53 «Про державну релігієзнавчу експертизу».

Крім того, згідно зі статтею 6 закону РФ «Про свободу совісті та релігійні об'єднання», для здійснення богослужінь, інших релігійних обрядів та церемоній, священнослужителі мають або бути громадянами РФ, або «на законних підставах перебувати в Росії» (Крим за законодавством РФ розглядається як частина території Росії). Це означає, що відмова від отримання російського паспорта поставила б перебування священників ПЦУ в Криму у залежність від дозволів влади РФ. Це, своєю чергою, стало одним із непрямих методів «видавлювання» україноцентричних церков та кліриків із території півострова.

Оскільки окупаційна адміністрація не публікує офіційної інформації стосовно релігійних організацій у Криму впродовж останніх років, можна орієнтуватися на дані різних громадських інституцій. Відтак йдеться про від понад 700 до понад 900 релігійних організацій, що були зареєстровані в Криму наприкінці 2021 року.

Так, сайт Великої російської енциклопедії, з посиланням на Міністерство юстиції РФ, повідомляє про 806 релігійних організацій, зареєстрованих у Криму станом на грудень 2021 (з них 250 мусульманських). (<https://bigenc.ru/c/krym-312b1b>) Сайт Комісії США з питань міжнародної релігійної свободи повідомляє про понад 900 релігійних організацій, зареєстрованих у Криму станом на вересень 2022 року, але не уточнює, скільки з них

є мусульманськими (<https://www.uscirf.gov/publications/russias-religious-freedom-violations-ukraine>). У будь-якому разі це набагато менше, ніж 1015 мусульманських та понад 2200 загалом релігійних організацій, які існували в АР Крим та у м. Севастополь станом на січень 2014 року.

Із початком широкомасштабного вторгнення Росії, репресії щодо релігійних організацій посилилися. За даними уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, у серпні 2023 р. розпочалися масові обшуки у представників релігійної організації «Свідки Єгови» в чотирьох містах тимчасово окупованого Криму – Армянську, Сімферополі, Саках та Джанкої. Обшуки проводяться і в межах десятків кримінальних справ, відкритих за «релігійними» статтями (https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-rosiya-prodovzhuye-represiyi-za-religijnoyu-oznakoju-v-ukrayinskomu-krimu).

Однією із форм так званої «цивілізованої» боротьби російських окупантів проти нелояльних чи небажаних релігійних організацій в Криму є економічні утиски. Тільки у 2021 році «мирові суди» Криму розглянули понад 31 адміністративне провадження за ст. 5.26 КоАП РФ (Порушення законодавства про свободу совісті, свободу віросповідання та релігійні об'єднання) щодо різних релігійних організацій та їхніх учасників. Зокрема мусульман, протестантів, баптистів, іудеїв, ПЦУ.

Найчастіше віруючих переслідували за проведення релігійних обрядів поза культовими приміщеннями, або у приміщеннях, не зареєстрованих за законодавством РФ як культові споруди. У рамках цих проваджень у 2021 році ухвалено постанови про стягнення штрафів на загальну суму понад 373 тисячі

рублів. Усього ж за період окупації Кримська правозахисна група зафіксувала 132 провадження, а сума штрафів становить не менше 1,8 мільйона рублів (<https://crimeahrg.org/uk/religijni-organizaczi%D1%97-v-krimu-oshtrofovani-na-majzhe-dva-miljona-rubliv/>).

Не менш «популярні» в окупованому Криму адміністративні провадження за ст. 5.26 КоАП РФ за «Незаконну місіонерську діяльність». Зокрема у 2021 році було відкрито провадження стосовно церков християн віри євангельської. Зокрема щодо церков «Блага звістка», «Нове Життя», а також щодо керівника «Християн Віри Євангельської міста Ялти» Едгара Бабаяна.

Як «незаконну місіонерську діяльність» росіяни витрактують і служіння кліриків ПЦУ у приміщеннях, які за російським законодавством не зареєстровані як культові споруди, хоча вони є протягом багатьох років функціонуючими храмами чи монастирями. Зокрема у серпні 2021 року у приміщенні монастиря Святого Дмитра Солунського ПЦУ архимандрит Даміан (Павло Скоков) був оштрафований на 15 тис. рублів за проведене у монастирі богослужіння. Оскільки ПЦУ не зареєстрована в держорганах РФ, фактично кожне їх богослужіння можна витрактувати як порушення статті 5.26 КоАП РФ. І таким чином через фінансовий тиск унеможливити подібні богослужіння.

Прикладом своєрідного знуцального тиску на вірян ПЦУ в Криму є постанови про знесення храмів самими членами парафії. Зокрема у 2019 році нелегітимний «міський суд» Євпаторії постановив знести храм в ім'я Пречистого образу Божої Матері «Неопалима Купина» ПЦУ, мотивуючи це тим, що його зведення було незаконним. Демонтаж храму та

звільнення муніципальної земельної ділянки повинно бути виконано членами громади. За невиконання постанови про знесення, окупаційна влада нараховує штрафи та погрожує позбавленням волі (<https://krymsos.com/okupacijna-vlada-krymu-vymagaye-znesty-hram-pczu-v-yevpatorii-do-24-bereznya/>).

Ще однією проблемою для кримських віруючих стала російська політика щодо іноземців. Федеральна міграційна служба Росії не продовжила термінів дії посвідок на проживання для іноземних громадян, які працювали у кримських релігійних громадах. Наприклад, римо-католицька парафія в Сімферополі залишилася без настоятеля – о. Петра Росохацького, громадянина Польщі, який працював у Криму 5 років. З подібною проблемою зіткнулися і греко-католики, які скаржилися на вимушену ротацію священиків через обмеження у перебування на півострові терміном не більше трьох місяців. Згодом міграційна служба РФ дозволила зареєстрованим релігійним громадам запрошувати іноземних громадян на працю, але із дотриманням чисельних вимог. (https://risu.ua/donbas-i-krim-novi-vikliki-dlya-religijnoji-svobodi-pidsumki-roku_n72186).

1.4. Міжнародне законодавство на захисті прав людини у сфері свободи совісті в Криму

Після окупації Криму Росія почала протиправно поширювати на цій території російське законодавство у сфері релігії. Водночас міжнародні організації та місії неодноразово фіксували порушення прав людини та дискримінацію релігійних громад. Зокрема місія

ОБСЄ у своєму звіті у сфері прав людини в Україні за 2014 рік звернула увагу, що після окупації Крим вимушено залишили «місцеві релігійні лідери, включаючи священників УПЦ Київського патріархату та Української греко-католицької церкви». Над священниками та членами їх родин зависла реальна загроза фізичної розправи.

У доповіді про релігійні свободи на планеті від Держдепартаменту США (за 2015 рік) зазначено, що окупаційна влада де-факто запровадила на території Криму закони Російської Федерації і піддали релігійні меншини, зокрема УПЦ Київського патріархату, Українську греко-католицьку церкву та кримських татар, переслідуванням, залякуванням та затриманням».

Цей перелік конкретних фактів порушень свободи совісті, можна продовжувати. І порушується не лише українське чи навіть російське, але й міжнародне гуманітарне право, яке передбачає низку зобов'язань держави-окупанта щодо «духовного персоналу». Зокрема захист осіб, які виконують духовні функції. Під захистом міжнародного права є також і місця відправлення культу та, відповідно, служителі того чи іншого культу.

Стаття 27 Четвертої Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, гарантує право на повагу до релігійних переконань та обрядів, звичок та звичаїв.

Стаття 58 Четвертої Женевської конвенції також передбачає, що «держави-окупанти дозволяють служителям культу надавати духовну допомогу своїм одновітцям».

Стаття 53 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року передбачає захист культурних цінностей та місць відправлення культу.

Стаття 15 Додаткового протоколу передбачає захист цивільного духовного персоналу.

Отже, духовний персонал та особи, які виконують духовні функції на окупованому Кримському півострові, користуються захистом норм міжнародного гуманітарного права.

Проте дії Російської Федерації, спрямовані проти майже всіх релігійних організацій, а передусім ПЦУ, спрямовані на захоплення храмів, позбавлення осіб, які виконують духовні функції, та їх парафіян, можливості здійснювати релігійні обряди та інші церемонії духовного змісту, прямо порушують зазначені норми міжнародного гуманітарного права.

На півострові порушені й міжнародні стандарти прав людини. Зокрема Міжнародний пакт про громадянські та політичні права у статті 18 проголошує:

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати або приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічним або приватним порядком, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вченні.

2. Ніхто не повинен піддаватися примусу, який применшує його свободу мати або приймати релігію чи переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію чи переконання підлягає лише обмеженням, встановленим законом та необхідним для охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я та моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб».

Ця стаття відповідає аналогічній нормі Загальної декларації прав людини.

Зокрема Комітет з прав людини ООН у своїх зауваженнях загального порядку за статтею 18 Пакту пояснює: «Свобода сповідувати релігію або переконання може здійснюватися «як одноосібно, так і спільно з іншими, громадським чи приватним порядком».

«Свобода сповідувати релігію чи переконання» під час відправлення культу, виконання релігійних чи ритуальних обрядів та вченні охоплює дуже широку сферу дій. Поняття «відправлення культу» включає ритуали та церемонії, в яких віра виявляє себе безпосередньо, а також різні, властиві їм дії, включаючи будівництво місць відправлення культу, використання ритуальних формул та предметів.

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань (ГА ООН, 25.11.1981) у статті 6 закріплює перелік свобод, які є складовими права на свободу думки, совісті, релігії та переконань:

а) відправляти культу або збиратися у зв'язку з релігією чи переконаннями та створювати та утримувати місця для цих цілей;

е) вести викладання з питань релігії чи переконань у місцях, що підходять для цієї мети;

h) дотримуватись днів відпочинку та відзначати свята та відправляти обряди до відповідно до приписів релігії та переконань тощо.

Таким чином, міжнародне право захищає право церков у Криму на сповідання релігії, відправлення релігійних обрядів та захист від дискримінації за якоюсь ознакою.

Відповідно до статті 9 Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенція, ЄКПЛ): «Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію чи переконання та

свободу сповідувати свою релігію або переконання як індивідуально, так і спільно з іншими, публічними або приватними порядком у богослужінні, навчанні, відправленні релігійних та культових обрядів». Під захистом цієї ж статті 9 ЄКПЛ, є і право відправляти релігійні обряди без втручання держави.

ВИСНОВКИ:

1. Окупація призвела до грубих і систематичних порушень права на свободу совісті та різкого погіршення стану релігійної свободи в Криму. Намагання побудувати державно-церковні відносини на цій окупованій території за взірцем, який існує у самій Російській Федерації, призвело до різкого (більш ніж удвічі) скорочення кількості не лише релігійних громад, але й конфесій та релігійних напрямів, які функціонували на півострові до його окупації.

2. Найбільших утисків за дев'ять років окупації зазнали україноцентричні православні церкви – УПЦ Київського патріархату та УАПЦ, які із 2019 року функціонують як одна структура. А саме – Православна церква України. Це єдина релігійна організація, яка не переєструвалася відповідно до норм російського законодавства. За роки окупації церква фактично знищена. Її майно відібране, а кілька парафій існують більше номінально, аніж практично, адже проведення богослужіння без такої перереєстрації вважається порушенням закону та карається значними штрафами.

3. Окрім ПЦУ, утисків зазнають практично всі церкви та релігійні організації, за винятком тих, які стали на шлях служіння окупантам. Найбільш активна на шляху колаборації очікувано виявилася Кримська митрополія Московської патріархії (до 2022 року – три єпархії

УПЦ МП). Окрім неї, цей шлях підтримали ДУМ Криму, деякі старовірські, протестантські та юдейські напрями.

4. Ситуація в ісламських громадах та релігійних управліннях, що функціонують в Криму, залишається напруженою всі роки окупації. Російські силові структури бояться протестного потенціалу кримських татар. Відтак останні зазнають суттєвих як релігійних, так і політичних репресій.

5. Ситуація у протестантських громадах в Криму також залишається важкою. Деякі із них, як, наприклад, Свідки Єгови, зазнають кримінального переслідування вже через сам факт належності до цієї релігійної організації. Проте навіть проходження процедури пере-

реєстрації не убезпечує багато релігійних організацій від судових переслідувань, конфіскацій майна тощо.

6. Російська окупаційна влада грубо порушує всі базові міжнародні договори, декларації та інші документи, які регулюють захист свободи совісті в світі. Порушення прав людини, дискримінацію релігійних громад, захоплення храмів і церковного майна, переслідування кліриків тощо, міжнародні правозахисні організації фіксували щороку і у значних кількостях. Проте Україна, на наш погляд, недостатньо використовувала ці факти в своїй інформаційній роботі як всередині країни, так і поза її межами, для ефективної боротьби із ворогом.

**РЕКОМЕНДАЦІЇ
ОРГАНАМ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ
ЩОДО ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ОКУПАЦІЇ
ТА ВИКЛИКІВ У ПРОЦЕСІ РЕІНТЕГРАЦІЇ
ТОТ АР КРИМ ТА м. СЕВАСТОПОЛЯ
ЩО ДОФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ
МОДЕЛЕЙ РЕІНТЕГРАЦІЇ
У РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ
ПІСЛЯ ЗВІЛЬНЕННЯ КРИМУ**

У даному розділі ми вживатимемо поняття «Крим» у географічному значенні, тобто на позначення АР Крим і м. Севастополя, оскільки реінтеграційні процеси у цих адміністративно-територіальних одиницях будуть однотипні.

1. РИЗИКИ ТА ЗАГРОЗИ ПРОВЕДЕННЯ РЕІНТЕГРАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ У СФЕРІ СВОБОДИ СОВІСТІ У КРИМУ

1.1. В українському суспільстві поширені радикальні налаштування щодо тих кліриків різних церков і релігійних напрямів, які із початком війни (2014 р.) знаходяться на окупованих територіях та співпрацюють із окупантами. Проте ми повинні розуміти, що не продуманий тотальний жорсткий тиск на всіх кліриків церков та релігійних організацій, передусім Російської ПЦ та «ДУМ Криму і Севастополя» (а вони фактично всі нині співпрацюють із окупантами), заборона (припинення діяльності) цих організацій тощо, може призвести до формування підпільного (катакомбного) середовища, яке будуть використовувати антиукраїнські сили для збору розвідувальної інформації, а також для розповсюдження не-

достовірних й антиукраїнських чуток, вербовки агентів для проведення диверсій, роботи із «агентами впливу» тощо.

Оскільки в Україні (відповідно до базового ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації») не заборонена діяльність релігійних організацій без юридичної реєстрації, владні органи не зможуть фізично припинити богослужіння у всіх парафіях, особливо у мусульманських, де присутність мулли на молитвах не так принципова. Вибіркове закриття громад може бути потрактоване як «вибіркове правосуддя».

Спроби контролю (унеможливлення проведення) богослужінь не призведуть до позитивного результату. По-перше, на це потрібний величезний людський ресурс «контролерів». По-друге, заборона богослужінь у громадах, де, наприклад, усунуто від керівництва священників чи мулл – колаборантів, а, отже, на думку віруючих, знято «колективну відповідальність», лише дадуть аргументацію для правозахисних міжнародних організацій у звинуваченні України у порушенні базових принципів свободи совісті.

1.2. Одночасне тотальне усунення із подальшим засудженням всіх кліриків, які співпрацювали із окупантами (йдеться про сотні

справ) фізично неможливе у короткий термін. Але, окрім проблеми їх фізичного утримання в ув'язненні, виникає також проблема подвійних стандартів, уникнення якої є можливим лише при засудженні всіх тих вчителів, лікарів, співробітників у сфері культури та інших колаборантів, які співпрацювали із російською владою. Йдеться про десятки тисяч справ.

1.3. Одночасне усунення всіх кліриків, які підлягатимуть відповідальності, неможливе і у зв'язку із проблемою їх заміщення для проведення богослужінь. Масове заміщення їх керівництвом церков і релігійних організацій, які знаходяться за межами Криму, є практично неможливим.

1.4. Росія та інші країни світу, передусім європейські та США, уважно відслідковуватимуть процеси у царині свободи совісті в Україні на деокупованих територіях. Будь-яке невинуватне адміністративне чи кримінальне переслідування буде використовуватися правозахисними організаціями для посилення міжнародного тиску на Україну, позбавлення її допомоги (військової, гуманітарної чи політичної) тощо. Адже релігійна свобода — одне з фундаментальних прав людини, яке захищається всіма міжнародними договорами.

1.5. Певним ризиком для об'єктивного (наскільки це можливо) встановлення міри відповідальності тих чи інших осіб за співпрацю із ворогом є те, що після визволення окупованих територій це буде важко встановити. Відтак фіксація випадків колабораційної діяльності представниками релігійних організацій на окупованих територіях Криму, а також здійснених тут військових злочинів збройних сил та спецслужб Російської Федерації проти того духовенства, яке не пішло на співпрацю з окупантами, потрібна у постійному режимі і фактично

від початків окупації і до визволення українських територій. За наявної доказової бази можуть бути проведені навіть судові процеси та заочне засудження людей, вину яких доказано. Такий підхід значно спростить перші кроки української влади на деокупованих територіях. Частково подібна робота вже проводиться, проте її масштаби мають бути збільшені у рази. Для чого варто, зокрема, збільшити штат Прокуратури АР Крим і м. Севастополя, визначити експертну установу для справ, пов'язаних з Кримом, спростити порядок розслідування злочинів на тимчасово окупованих територіях. У перспективі необхідне поступове формування довоєнного штату правоохоронних органів Криму. Зважаючи на обмеженість фінансових можливостей Держави Україна, варто також провести роботу із залучення до процесу збору і документування інформації волонтерських організацій та крупних грантодавців, які б виділили необхідні ресурси, передусім кошти.

1.6. Після повернення в Крим українських інституцій виникне проблема існування паралельних релігійних інституцій. Зокрема тих, які виїхали та перереєструвалися на підконтрольній українській території, і тих, які залишалися в окупації. Наприклад, можна припустити, що не всі співробітники ісламських інституцій (zareєстровані окупаційними адміністраціями як «ДУМ Криму і Севастополя», «ЦДУМ Таврійський муфтіят» та інших релігійних організацій) будуть визнані колаборантами та їх люстровано чи ув'язнено. Відповідно, необхідні будуть механізми залучення їх до роботи паралельних організацій, що нині перебувають в екзилі, але повернуться в АР Крим. Це потребуватиме серії фасилітованих діалогів за участі представників обох спільнот, які

захочуть продовжити співпрацю після звільнення півострова.

1.7. Певний ризик може мати активність звільнених «в'язнів сумління», засуджених за так званими «релігійними» статтями. Вони матимуть високий авторитет серед спільноти своїх прихильників (перш за все, йдеться про прихильників Хізб ут-Тахрір, свідків Єгови чи інших релігійних й національно-релігійних напрямів). Ці люди не будуть, за замовчуванням, проукраїнськими, не обов'язково їх позиція збігатиметься із українськими національними інтересами, а запропоновані ними акції чи заходи, слід очікувати, можуть нести ризики конфліктогенного потенціалу. Частково такий сценарій має об'єктивне підґрунтя, адже ці люди майже десять років були поза контекстом загальноукраїнського дискурсу.

1.8. Програма реабілітації жертв репресій у сфері свободи совісті може не збігатися із подібними програмами у сфері суспільно-політичних відносин. Відтак потрібна буде участь (співпраця) і досвід тих релігійних діячів, які зазнали репресій на територіях, деокупованих протягом менш тривалого часу.

1.9. Психологи, які будуть залучатися до реабілітаційних заходів (психологічна допомога жертвам релігійних репресій чи окремих віруючим, за потреби), повинні бути ознайомлені зі специфікою релігійної діяльності клієнтів, мати базові знання про релігійні організації, з представниками яких вони працюють. Для цього їм потрібно організувати релігієзнавчих експрес-курсів, тренінгів тощо.

1.10. Для роботи у сфері державно-церковних відносин на деокупованих територіях важливим буде і вирішення проблеми формування команд державних службовців, які

б знали місцеву специфіку роботи у сфері свободи совісті.

2. ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО МІНІМІЗАЦІЇ РИЗИКІВ ТА ЗАГРОЗ

2.1. Загальні зауваги

Реінтеграційні процеси у сфері міжрелігійних та державно-церковних відносин потребують диференційованого підходу до свого вирішення. Відтак окремі надані пропозиції можуть бути універсальними для всіх релігійних організацій, а деякі стосуватимуться лише конкретних церков та релігійних організацій.

2.1.2. Важливим для реінтеграційних процесів в Криму буде прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій» (№ 8371). Адже в Криму не лише православна митрополія Російської ПЦ, але й деякі інші конфесії були перепідпорядковані російським центрам (старообрядці, деякі протестантські напрями тощо). Розрив із їх російськими керівними центрами буде принциповим рішенням у справі духовної реінтеграції півострова.

2.1.3. У випадках несистемної роботи виконавчих органів влади чи затягування розглядів справ, рекомендувати Верховній Раді України створити Тимчасову слідчу комісію (ТСК) для політичного супроводу реінтеграційних процесів в Криму та інших визволених територіях. Її метою буде не лише розслідування фактів колабораційної діяльності представників релігійних організацій під час воєнної агресії Російської Федерації проти України, а також фіксування фактів воєнних злочинів збройних сил Російської Федерації проти духовенства, злочинів у сфері свободи совісті

в умовах воєнного стану. Всі ці факти ТСК має робити доступними для інформаційного простору світових медіа, створювати інформаційний супровід деокупаційним та реінтеграційним діям української влади на визволених територіях.

2.1.4. Оперативне інформування міжнародних партнерів України, представницьких безпекових та громадських правозахисних організацій, особливо тих, які спеціалізуються на проблемах свободи совісті, має бути пріоритетним для всіх органів державної влади та українських громадських організацій. Будь-які порушення у сфері свободи совісті та віроповідання з боку РФ як держави-агресора на тимчасово окупованих українських територіях мають знайти свою оцінку в Україні та за її межами.

2.1.5. Ефективним кроком до вирішення питань із відслідковуванням ситуації з дотриманням свободи совісті на українській території, а найперше – на тимчасово окупованих чи деокупованих територіях, а також представлення на міжнародній арені офіційної позиції Уряду з конкретних (резонансних) проблем у царині свободи совісті, може стати створення при Кабінеті Міністрів України офісу Уповноваженого з питань свободи совісті. Варто зауважити, що при Державному департаменті США існує посада Посла з особливих доручень з релігійної свободи, а президентом Єврокомісії у 2016 році був створений інститут Спеціального представника з підтримки свободи релігії та переконань за межами Європейського Союзу.

2.1.6. Виконання означених інформаційних завдань, а також налагодження оперативного і відповідного до чинного законодавства вирішення поточних проблем у сфері свободи

совісті вимагатимуть наявності підготовлених кадрів. Відтак державним органам, передусім Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій та Державній службі України з етнополітики та свободи совісті, необхідно терміново розпочати роботу зі створення кадрового резерву державних службовців – фахівців у сфері державно-церковних відносин, для роботи на деокупованих територіях. Така підготовка передбачатиме певні фінансові затрати (навчання, стажування тощо), які необхідно закладати у кошторисах бюджетного фінансування на наступний рік.

2.1.7. До загальних зауваг слід також віднести і необхідність організації роботи українських та міжнародних релігієзнавців й релігієзнавчих інституцій, профільних громадських інституцій із теоретичного осмислення й надання практичних рекомендацій державним органам України у їх роботі із нормалізації державно-церковних відносин в деокупованому Криму. Зокрема йдеться про проведення наукових, соціологічних та інформаційно-аналітичних досліджень, інтерв'ювання постраждалих за релігійні переконання осіб, вироблення наукових і стратегічних підходів щодо роботи на деокупованих територіях України, постійне корелювання методів роботи, відповідно до нових обставин тощо.

2.1.8. Релігієзнавці, спільно із зацікавленими держорганами й громадськими інституціями, мали б провести науково-практичні конференції, де заслухати представників постраждалих церков та релігійних організацій, психологів, експертів та журналістів, які займаються питаннями Криму. Матеріали цих конференцій, із аналізом випадків порушення свободи совісті у Криму у 2014–2024 роках, варто видати також й англійською мовою.

2.2. Базовою моделлю для реінтеграції Криму у релігійній сфері є виконання наступних пунктів:

2.2.1. Повернення церков і релігійних напрямів (організацій) Криму у правове поле України. Це означає не визнання всіх реєстрацій у російських юридичних базах та переоформлення реєстраційних документів у відповідності із вимогами українського законодавства.

2.2.2. Має бути завчасно підготовлений і зрозумілий всім учасникам процесу алгоритм реєстрації чи повторної реєстрації релігійних організацій в українському правовому полі.

2.2.3. Негайне повернення всього конфіскованого росіянами чи переданого іншим церквам й релігійним організаціям культового майна. За неможливості такого повернення, слід розробити алгоритм визначення сум компенсацій (мають відповідати ринковим цінам на час повернення).

2.2.4. Депортація, через визначену законодавством відповідну процедуру, усіх кліриків та біля церковних діячів (релігійних журналістів, послушників монастирів тощо), які опинилися в Криму у незаконний спосіб. Передусім це стосується тих громадяни Росії, які не вчинили тут кримінальних чи адміністративних злочинів (останні мають понести визначну за законодавством відповідальність).

2.2.5. Реабілітація всіх в'язнів сумління, сприяння поверненню їх (за бажанням) на попередні місця служіння.

2.2.6. Деполітизація церков і релігійних організацій, що включає в себе цілий комплекс заходів:

- перевірка/експертиза літератури, яка розповсюджується релігійними організаціями

через книжкові лавки, парафіяльні бібліотеки, рекомендації настоятелів громад тощо;

- аналіз статей та інформації у періодичних виданнях;

- аналіз проповідей, послань та закликів кліриків, особливо у зв'язку із релігійними святами та політичними подіями;

- аналіз навчальних програм у духовних навчальних закладах, недільних школах щодо відповідності їх українським стандартам в освітньому процесі (витрактування історії України, історії розвитку релігійної організації тощо).

За результатами цих аналізів, якщо будуть встановлені факти порушень відповідних положень наявної нормативно-правової бази, має бути проведено оперативне реагування відповідних державних інституцій та служб.

2.2.7. Перехід на українську мову викладання у духовних навчальних закладах та, за можливості, україномовні богослужіння. При цьому слід враховувати, що більшість студентів, як і викладачів, не знають української мови. А тому такий перехід має мати адаптивну складову.

2.2.8. Створення механізмів консультацій та узгоджень дій та ініціатив фахівців із державно-церковних питань у новостворених військово-цивільних адміністраціях із представниками релігійних організацій. На наш погляд, таким найефективнішим механізмом може стати створення нової міжконфесійної ради Криму. Попередня міжконфесійна рада Криму «Мир – дар Божий», що була створена за ініціативи Сімферопольської і Кримської єпархії УПЦ МП, слід негайно розпустити, або ж вона може самоліквідуватися.

Нова Міжконфесійна рада має мати свої регіональні відділення у більшості районів

півострова. Запрошення на засідання такої ради представників військово-цивільних адміністрацій зніматиме бюрократичні бар'єри та дозволить оперативно вирішувати проблемні питання.

Рада може брати участь у діяльності «Комісії правди і примирення» (комісія зі встановлення правди), у разі її створення з ініціативи державних органів влади України. Це має бути структура, метою якої буде встановлення історичних подій, пов'язаних з порушенням прав людини у період тимчасової окупації півдня України. Тобто, з одного боку, Комісія має займатися встановленням злочинів представників окупаційної влади і військових, а також колаборантів. З іншого – пошуками шляхів деполітизації церков і релігійних організацій, зняття «мови ворожнечі», налагодження мирного співіснування релігійних організацій.

2.2.9. Деокупація Криму займе певний час, за який, ймовірно, найбільш публічні колаборанти, які працювали у релігійних організаціях (клірики, активісти тощо), можуть залишити Крим. Діяльність цих ідейних помічників окупантів повинна отримати об'єктивну (судову) оцінку. Відтак потрібен буде не просто список колаборантів, але й оформлення й доведення до судового розгляду їх кримінальних справ. Інакше свою втечу вони будуть подавати як переслідування на релігійному ґрунті. Заочне засудження та оголошення у міжнародний розшук стане також запорукою справедливого покарання за здійснені злочини. Оскільки це фіксація злочинів такого типу справа трудомістка і вимагає певних специфічних знань, правоохоронним органам України, за підтримки Міністерства юстиції України, варто створити спеціальну слідчу групу, яка б спеціалізувалася на виявленні та розслідуванні

фактів колаборації представників релігійних організацій з окупаційною владою.

2.2.10. Значний анти пропагандистський потенціал для спростування міфів московської пропаганди, зупинення просування «руського світу» має запровадження викладання предмету «Історія релігій світу» в загальноосвітніх закладах середньої освіти, і нормативного курсу «Релігієзнавство» у закладах вищої освіти. Відтак Міністерству освіти і науки України слід розглянути питання введення цих дисциплін у школах та закладах вищої освіти Криму.

2.3. Реінтеграція ісламських громад

2.3.1. Після деокупації Криму до правового поля України повернеться кілька сотень мусульманських релігійних організацій, зокрема, релігійні громади, медресе (яких практично немає на підконтрольній території України), релігійні ЗМІ. Певна частина із них були новостворені, а тому *визначально* зареєстровані за російським законодавством. Але більшість – перереєстровані з українського правового поля до російського.

2.3.2. Значну увагу слід буде присвятити передусім релігійним навчальним закладам. Зокрема передбачити їх поступовий перехід на українську мову навчання, можливо, застосувавши до російської мови підходи, які використовуються до мов меншин, які представляють народи країн ЄС сьогодні (згідно до Закону України № 3143-IX від 10 червня 2023 року). У випадку із ісламськими навчальними закладами, фактично обов'язковим буде паралельне збереження кримськотатарської мови, а також вивчення арабської, турецької та інших традиційних мов мусульманського віровчення, які віддавна використовуються і в Криму.

2.3.3. Необхідно з перших днів визволення створити дієвий механізм консультацій фахівців із державно-церковних питань у військово-цивільних адміністраціях із представниками ісламських релігійних організацій Криму, та залучати останніх до консультацій на всеукраїнському рівні. Зокрема запрошувати мусульманських релігійних лідерів та впливових осіб до всеукраїнських мусульманських діалогових майданчиків – Українського центру з фатв і досліджень, Конгресу мусульман України тощо. А також долучати до роботи новоствореної міжконфесійної ради.

2.3.4. Включення системи ісламської релігійної освіти в загальноукраїнське правове поле потребує проведення аудиту навчальних програм, визначення їх відповідності українському законодавству, запрошення в якості викладачів представників кримськотатарського народу (зокрема, внутрішньо переміщених осіб), а також світських вчених-ісламознавців. Тому ще до часу деокупації необхідно створити кадровий резерв викладачів для духовних навчальних закладів, які готові будуть працювати в Криму після його звільнення.

2.3.5. При реалізації силового сценарію деокупації Криму дуже ймовірно, що найбільш публічні колаборанти з числа мусульманських релігійних діячів, залишать АР Крим ще до приходу українських військ. Після повернення українських інституцій виникне проблема існування паралельних інституцій (ті, які виїхали та перереєструвалися на підконтрольній українській території, і ті, які залишалися в окупації). Можна припустити, що не всі співробітники «ДУМ Криму і Севастополя», «ЦДУМ Таврійський муфтіат» та інших релігійних організацій будуть визнані колаборантами та люстровано чи ув'язнені. Відповідно, потрібен буде

механізм залучення їх до роботи легальних організацій, що нині перебувають в екзилі, але повернуться в Крим. Це потребуватиме серії фасилітованих діалогів за участі представників обох спільнот, які матимуть бажання продовжити співпрацю після звільнення півострова.

2.3.6. Окремий напрям роботи – співпраця із мусульманськими «в'язнями сумління» (засудженими за їх релігійні переконання). Вони об'єктивно матимуть високий авторитет у своїх спільнотах (перш за все, йдеться про Хізб ут-Тахрір). Ця робота потребуватиме розуміння того, що нові моральні авторитети релігійних організацій не завжди матимуть проукраїнські налаштування, а їх ініціативи можуть мати конфліктогенний потенціал.

2.3.7. Окремо слід запустити програму реабілітації жертв релігійних репресій. У цьому процесі важливим буде досвід тих мусульманських релігійних діячів, які зазнали репресій на територіях, які були окуповані протягом менш тривалого часу. Наприклад, Рустема Асанова, імама кримськотатарської громади в Щасливцевому та інших.

2.3.8. Враховуючи, що муфтієм ДУМУ «Умма» наразі є кримський татарин Мурат Сулейманов, і що свого часу листом від 19 травня 2015 р. Е. Аблаєв передав попередньому муфтію С. Ісмагілову повноваження представляти ДУМ Криму у Всеукраїнській раді церков та релігійних організацій (ВРЦіРО), варто подумати над запуском процесу співпраці цих організацій після деокупації Криму. Не йдеться про якесь інституційне злиття – не менш важливим є узгоджування своєї політики, стратегічних напрямів діяльності. Це дозволить підняти авторитет муфтія ДУМ АРК Айдера Рустемова й згуртувати кримських

татар по всій країні, розмиваючи підставу для кримськотатарського сепаратизму в майбутньому.

2.4. Реінтеграція православних громад

Процес реінтеграції православних громад Криму очікувано буде більш складним та конфліктогенним, аніж як це буде, наприклад, у найбільшій релігійній спільноті півострова – ДУМ Криму, або інших релігійних організаціях. Адже переважна більшість, наприклад, ісламських громад є кримськотатарськими за своїм етнічним складом. Цей народ підтримав Україну, а значна частина його активістів воює проти російських окупантів. Інші спільноти, у своїй більшості, мають відповідні релігійні центри на неокупованих територіях, що полегшить їх реінтеграцію.

У випадку ж із московських православ'ям в Криму ситуація буде чи не найскладнішою. Кістяк підтримки цієї церкви складають переважно росіяни або зросійщені українці. УПЦ МП від часу своєї трансформації у 90-х роках минулого століття із екзархату Московського патріархату в Україні у церкву без визначеного канонічного статусу, але формально «самостійну і незалежну в управлінні», завжди мала проросійську позицію.

У Криму ж структури УПЦ МП ніколи не приховували і навіть гордились тим, що є частиною Московського патріархату. На підконтрольній Україні території ситуація була чи не протилежною. А з червня 2022 року єпархії УПЦ МП в Криму перейшли у пряме підпорядкування Московському патріархові. Виходячи із цих даних стає зрозумілим, чому російсько-українська війна у трактуванні православних кліриків в Криму (як і у всій Україні)

є «братовбивчою», гріховною, тобто такою, що не повинна вестися Україною.

Тому, для формування у громадах Кримської православної митрополії проукраїнської позиції потрібен буде час і чіткий план дій. Складовими цього плану мають бути наступні дії:

2.4.1. Запровадження програми повернення попереднім українським власникам всього культового майна, яке було в українській державній, комунальній власності, чи у власності релігійних громад. Програма має передбачати проведення детальної експертизи стану майна, визначення відповідальних за ушкодження (перепланування, неналежне зберігання тощо) майна, якщо такі факти будуть встановлені, визначення подальшої долі цього майна.

2.4.2. Після деокупації Криму військово-цивільним адміністраціям та різноманітним Фондам, що будуть тут діяти, слід надавати різноманітне сприяння у діяльності священнослужителів. Зокрема в оформленні й затвердженні документації; легалізації та підтримці відряджених для роботи на півострові кліриків; проведенні культурних, освітніх та просвітницьких заходів; психологічній реабілітації потребуючих цього тощо.

2.4.3. Перевірка бібліотек, свічних/книжкових лавок, єпархіальних та митрополичих ЗМІ, навчальних закладів (а також навчальних програм) на предмет пропагування антиукраїнських наративів, наявності літератури, статей, які розпалюють міжрелігійну ворожнечу чи принижують гідність віруючих інших церков чи релігійних організацій.

2.4.4. Стажування викладачів православних навчальних закладів в україномовних регіонах України. Запровадження відповідних програм

обміну студентами духовних навчальних закладів.

Підсумовуючи свої пропозиції, зазначимо, що викладене бачення дій українських владних органів у царині свободи совісті після деокупації Криму потребують певної легітимізації (перетворення в офіційну програму дій). Важливим етапом на цьому шляху могли б стати щорічні парламентські слухання, підготовлені й проведені комітетом Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики спільно із офісом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Перші слухання слід провести ще до деокупації Криму, а їх тематика могла б охоплювати ситуацію із релігійною свободою на всіх територіях України, які зазнали чи зазнають окупації.

Результати парламентських слухань, оформлені у вигляді звіту із зазначенням конкретних можливих дій української влади, варто надсилати у Державний департамент США, в офіс Спеціального представника з підтримки свободи релігії та переконань за межами Європейського Союзу, в ООН, ПАРЄ, ОБСЄ.

Важливу роль у формуванні громадської думки за межами України, протидії масованій російській пропаганді має відіграти також і Міністерство закордонних справ України. Зокрема вже зараз на засіданнях міжнародних представницьких інституцій слід залучати постраждалих від переслідувань за свої релігійні переконання кліриків та вірян. Ці свідки злочинів Російської Федерації мають також і розказувати міжнародному співтовариству про реальний стан справ із свободою совісті в Україні.